

Muṭoli-Mbalelano vho ita khuwelelo kha vharangaphanda vha muvhuso ya u “dzhia vhukando zwino” u fhelisa ndowelo ya mvelelo dza vhuṭoli dzi “shonisaho”

CAPE TOWN – Muṭoli-Mbalelano (AG), Vho Kimi Makwetu, namusi vho ita khuwelelo kha vharangaphanda vha muvhuso ya u dzhia vhukando nga u ṭavhanya ha u fhelisa ndowelo ya mvelelo dza vhuṭoli dzi shonisaho, u vhuisa vhuḍifhinduleli na u thivhela ndangulo mmbi ya masheleni a tshitshavha.

Musi vha tshi bvisa muvhigo guṭe wavho wa 2018-19 wa muvhuso wa lushaka na mavunḍu na zwiimiswa zwayo, Vho Makwetu vha ri vharangaphanda vha polotiki, vhaofisiri vhalanguli na maanḍalanga, khathihi na zwiimiswa zwa vhulavhelesi vha fanela u dzhia vhukando nga u ṭavhanya u itela u vhuisa vhuḍifhinduleli ha muvhuso kha vhatu vha Afrika Tshipembe. Izwi zwi nga itwa nga u dzhia vhukando kha mvelelo dza maḍuvhani a si gathi o fhiraho dza vhuṭoli, zwine zwa shuma zwavhuḍi na tshanda nguvhoni, u tswa na u sa tevhela milayo yo tiwaho zwe zwa topolwa, na u thoma ndangulo dza u thivhela u shandukisa iyi nyimele ya vhulangi vhu sa tamisi kha masheleni a tshitshavha”.

Muvhigo wavho – u vhidzwaho *Dzhiani vhukando zwino kha vhuḍifhinduleli* – u bvisela khagala mvelelo dza vhuṭoli dzi “shonisaho” dza 2018-19, na “mvelaphanda i ongolowaho” miṅwahani miṅanu yo fhiraho ya muvhalelano. Vho Makwetu vha ri u fhungudzea ha nyaluwo uhu uya kha mvelelo dza vhuṭoli dzi lavhelelwaho zwihulusa kha vho newaho maanḍa a vhuvhusi uri zwi ongolowe u zwi thoma, kana u sa tevhela tshoṭhe, themendelo dza vhuṭoli o tumbulwaho nga ofisi yavho ndi tshone tshivhangi.

Maswamaswa a maimo a u thoma a u tevhedzwa ha maanda o engedzwaho a Muṭola-Mbalelano

Lwa u tou thoma, muvhigo guṭe wa Vho Makwetu u ṅea maswamaswa nga ha maimo kha nwaha wa u thoma wa u tevhedzwa ha maanda o engedzwaho o ṅewaho Muṭola-Mbalelano nga kha khwiniso ya Mulayo wa Vhuṭoli wa Tshitshavha (PAA).

Khwiniso dzo thoma u shuma nga ḷa 1 Shundunthule 2019 nahone Muṭoli-Mbalelano wa Afrika Tshipembe (AGSA) vho thoma u shumisa khwiniso idzi vhaṭoliwa vho nangwaho vha 16. Ofisi ya vhuṭoli i ḍo engedza na u tevhela dzisisiteme u thoma khwiniso idzi kha vhaṅwe vhaṭoliwa u mona na zwipiḍa zwiraru zwa muvhuso miṅwahani iḍaho.

Nga u pfufhifhadza hu tshi sedzwa vhuṭudzeṭudze kha vhuvhusi na u kundelwa kha ndangulo dza ngomu ya mutheo zwe zwa ita uri Phalamennde i tendelane kha u voutela u khwiniswa ha PAA, Vho Makwetu vha sumbedza tshifanyiso tsha vhalauli na maandalanga vhane vho kundelwa zwiḥulu u thoma vhueletshedzi ha vhuṭoli na themendelo u bva ofisini yavho.

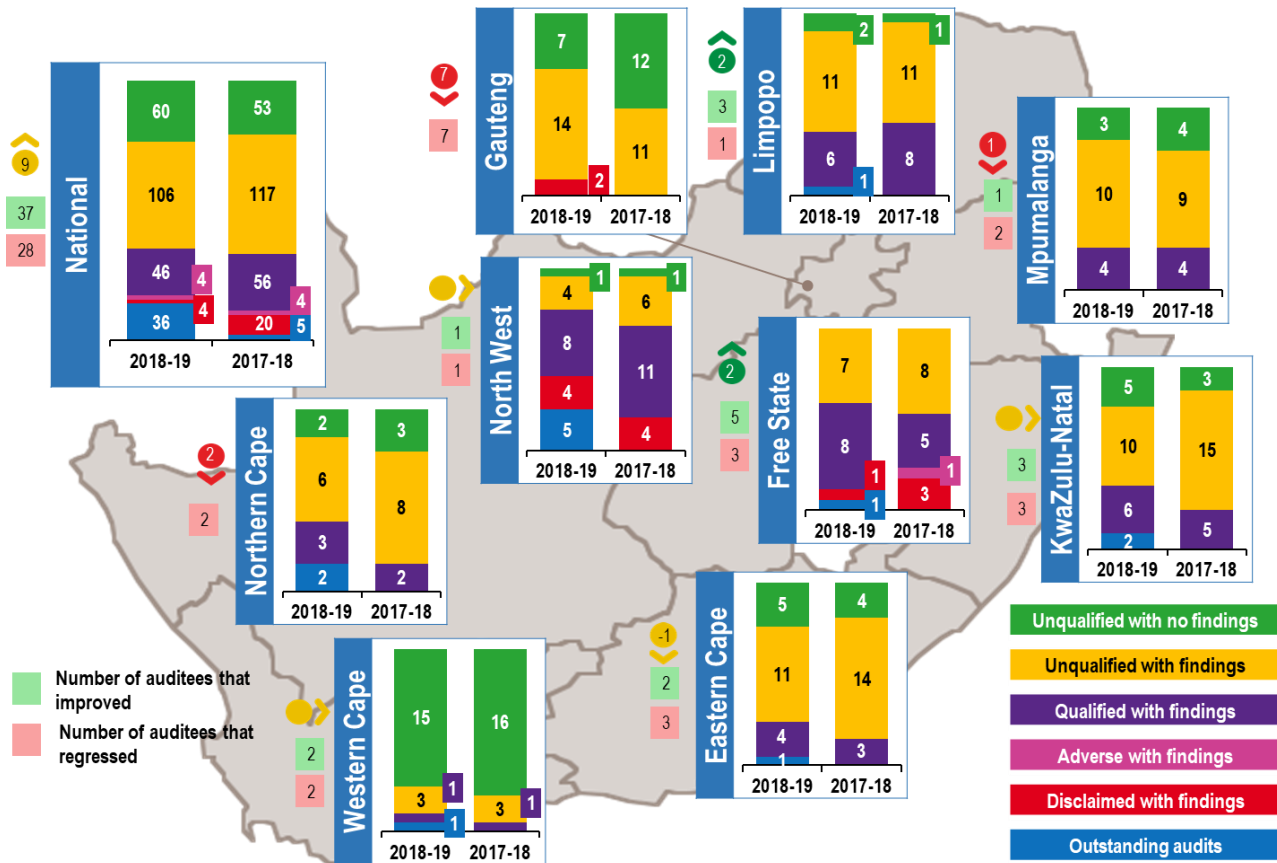
“Themendelo dzashu a dzi ṭoḍi u fhira zwine vhalanguli vhahulwane na maandalanga vha vha vha tshi kombetshedzea nga mulayo u ita nga milayo ire hone u fana na Mulayo wa Ndangulo ya Masheleni a Tshitshavha. Rine ro tou khwaṭhisedza hafhu maga a mutheo a vhuḍifhinduleli u fana na vhupulani ho teaho na u gaganya; u thoma ndangulo dza ngomu; u dzhia vhukando kha khakho; u vhea rekhodo dzo teaho; khathihi na vhuvhigi ha ngoho kha masheleni na mashumele,” vha ralo Vho Makwetu.

Vha ri, maandalanga a nṅhesa na zwiimiswa zwa vhulavhelesi a zwi khou langa sa tsumbo kha u vhea maitete o teaho “ane a ḍo konadzeisa vhuḍifhinduleli, u bvisela khagala na vhuvhusi havhuḍi”.

A. U tshi tou sedza mvelelo dza vhuṭoli

Girafu afho fhasi i sumbedza tshifanyiso tsha mvelelo dza vhuṭoli u mona na muvhuso wa lushaka na mavundu:

Audit outcomes across national and provincial government

Vhukati ha mawanwa a ndeme, muvhigo wa Vho Makwetu u bvisela khagala zwi tevhelaho:

- Nga u tou angaredza, mvelelo dza vhuṭoli dzi khou vhuela murahu u bva 2014-15 nahone vhaṭolwa vha 80 fhedzi vho khou vha khwine ngeno vha 91 vha khou vhuela murahu. Vhaṭolwa vha 100 fhedzi (26%) vho kona u bvisa zwitatamennde zwa masheleni zwa khwalithi na mivhigo ya mashumele na u tevhela vhusimamilayo ha ndeme, nga u tšanganedza vhuṭoli ho kunaho. Nga 2014-15, vhaṭolwa vha 106 vho vha na vhuṭoli ho kunaho.
- Ho vha na vhuṭudzeṭudze kha ndangulo ya masheleni a muvhuso wa lushaka na mavundu he ha si tandululwe miṅwahani miṅanu yo fhiraho.
- Mutakalo wa masheleni wa vhaṭolwa u khou endela u tšothela – ngeno mihasho yone i khou kundelwa u linganya masheleni ayo.
- Tshumiso i so ngo tendelwaho ya masheleni i tshee nṅha kha R1,365 bilioni.

- Hu na khombo ya tshihadu ya u engedzea ha u dzhielwa vhukando nga mulayo na mbilaelo kha mihasho. Ntsha ha tshararu tsha mihasho yo wana mbilaelo nga hayo dzi fhiraho 10% ya migaganyagwama yayo ya nkwakani.
- Thanganyelo ya thahalelo ya R62,06 bilioni dzo swikelelwa nga 31% wa zwiimiswa zwa tshitshavha zwine tshumiso yazwo ya masheleni yo pada mbuelo yazwo – 90% wa thanganyelo ya thahalelo i na vhushaka na Tshikwama tsha Khombo dza Ndilani.
- U shumisa masheleni zwi so ngo tea zwi khou gonya, ngeno vhatolwa vha 233 vho lozwa R849 milioni kha uno nkwaha. Tshifhingi tsha miwaha mitanu, R4,16 bilioni wa mashumisele a masheleni a muvhuso o shumiswa zwi so ngo tea.
- Tshumiso ya masheleni zwi so ngo tiwa nga mulayo zwo engedzea uya kha R62,60 bilioni u bva kha R51 bilioni yo vhwigwaho mahola.

B. U vhiga nga nkwaha wa u thoma wa u thomiwa ha maanda o engedzwaho a Mutola-Mbalelano

Musi mashumele a vhudifhinduleli a tshi kundelwa, sa zwe a buletshedzwa ngaho afho ntsha, khwiniso ya PAA zwino i nea Mutola-Mbalelano maanda a u vhiga nga ha u sa tevhela vhusimamilayo na tshanda nguvhoni zwo faedzwaho nga tshifhinga tsha vhuṭoli, na u dzhia vhukando hafhu arali vhaofisiri vhalangi na maandalanga vha sa dzhii vhukando nga ndila yo teaho kha nyimele iyo. U sa tevhela vhusimamilayo na tshanda nguvhoni zwi talutshedzwa sa u sa tevhela milayo, kana u khakhela mulayo, vhusimamilayo, tshanda nguvhoni, u tswa kana u sa tevhela panelo ya mulayo wa u shumela tshitshavha, zwo topolwaho nga tshifhinga tsha vhuṭoli ho itwaho fhasi ha Mulayo ya Vhuṭoli ha Tshitshavha, he ha sia kana hu na khonadzeo ya u vhangana tshinyalelo ya masheleni, tshumiso mmbi kana ndozwo ya tshiko tsha tshitshavha kana tshinyalelo khulu kha tshiimiswa tsha sekithara ya tshitshavha kana tshitshavha nga vhwaphara.

Mutola-Mbalelano zwino a nga isa mulandu kha dzangano la tshitshavha uri li ite tzedzuluso kana li katele themendelo kha muvhigo wa vhuṭoli nga ha zwine zwi nga itwa u tandulula mulandu. Khwiniso dzi nea hafhu Mutola-Mbalelano maanda a u dzhia vhukando ha dzilafho arali themendelo dzawe dzi so ngo tevhedzwa, na, kha milandu ine vhukando ha dzilafho a ho ngo tevhedzwa, ofisi ya vhuṭoli zwino i nga nea thanziela ya tshikolodo u itela uri masheleni o lozwiwaho a kone u wanala u bva kha muofisiri mulangi kana maandalanga.

Maele a u topola u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni kha vhuṭoli ha 2018-19

U sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni zwi amba tshanda nguvhoni, u tswa, kana u sa tevhele ppanelo ya mulayo wa u shumela tshitshavha kana u sa tevhele mulayo wa – kana u khakhela – vhusimamilayo vhune hu nga ḍisa masiandoitwa a ndozwo, tshumiso mmbi kana u lozwa tshiko tsha tshitshavha, kana tshinyalelo khulu ya tshiimiswa tsha sekithara ya tshitshavha kana tshitshavha nga vhuphara.

Kha vhuṭoli ha 2018-19, vhaṭolwa vha 16 vha mivhuso ya lushaka na mavundu vho topolwa u itela u tevhedzwa ha maitete a a u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni. Vho Makwetu vha ri vhaṭolwa vho nangiwa zwo ḍisendeka nga mvelelo dza vhuṭoli dzavho na ḍivhazwakale yavho ya tshumiso ya masheleni zwi so ngo tiwa nga mulayo.

Vhaṭoli vho fhedza 12 wa vhuṭoli uhu nga ḍuvha ḷa muvhigo uyu. Vho Makwetu vho ṭalutshedza izwi nga uri u shaeha ha tshifhinga u bva 1 Shundunthule 2019 – musi khwiniso dza PAA dzi tshi thoma u tevhedzwa – u swika u pendelwa ha vhuṭoli, tserekano ya miṅwe milandu ye ofisi yavho ya fanela u shuma nayo, na tshifhinga tshe vha ṅea vhaofisiri vhalangi na maandalanga u fhindula zwo topolwaho, zwo kwama vhukoni havho ha u fhedza vhunzhi ha vhuṭoli phanda ha ḷa 31 Fulwana.

Phambano vhukati ha u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni na tshumiso ya masheleni zwi so ngo tiwa nga mulayo

Thebulu afha fhasi i ri gavhela nga ha phambano vhukati ha u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni na tshumiso ya masheleni zwi so ngo tiwa nga mulayo:

U sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni

tevhedzwa vhusimamilayo zwi tshi na kha maitele a swikisaho kha u badela. Sa tsumbo, arali maitele a u renga kha u nea kontiraka ya vhufta a so ngo tevhela vhusimamilayo ha u renga, mbadelo dzothe dzi yaho kha rakontiraka uyo ndi tshumiso mmbi ya masheleni. Musi tshumiso mmbi yo topolwa, muofisiri mulangi kana maandalanga a fanela u ita tzedzuluso u vhona masiandoitwa nga u sedza uri u sa tevhela milayo zwo vhangana ndozwo ya masheleni naa, na uri hone ho vha tshanda nguvhoni naa, nahone arali muofisiri a tshi fanela u dzhia vhuftahinduleli. Arali ho vha na ndozwo kana tshanda nguvhoni, tshumiso mmbi i do bvela phanda nga murahu ha muso vhukando ha ndatiso ho teaho ho no dzhiwa.

Tshumiso ya masheleni zwi so ngo tiwa nga mulayo

zwone zwi bva kha u sa thonifha vhusimamilayo, fhedzi zwo tshandavhuwa nahone zwi nga fanyiswa na tshanda nguvhoni, u tswa na u sa tevhela milayo yo tiwaho (zwine zwa amba uri muofisiri ha ngo ita zwine zwa tshandwa nga vhusimamilayo na/kana ha ngo ita o sedza dzangalelo la mutolwa). Inwe phambano ya ndeme ndi ya u sa tevhedza, hu fanela u vha na zwisumbi zwa uri u sa tevhela milayo zwo vhangana, kana zwi nga vha na, masiandoitwa, nga tshivhumbeo tsha ndozwo ya masheleni, u shumisa zwi so ngo tea kana ndozwo ya tshiko tsha tshitshavha, kana tshinyalelo kha tshiimiswa tsha sekithara ya tshitshavha kana tshitshavha nga vhuftalo.

U tevhedzwa ha mvelelo dza liga la u thoma la u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni

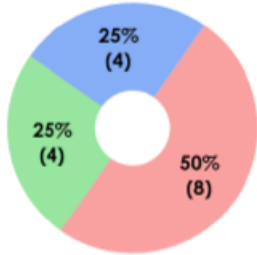
Muvhigo wa Mutoli-Mbalelano u bvisela khagala uri thanganyelo dza u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni dza 28 dzo topolwa kha vhatolwa vha malo, zwe zwa vhangana ndozwo ya masheleni a edanaho R2,81 bilioni. Kha masheleni aya, R2,51 bilioni i divhiwa sa ndozwo yo tshandwaho nga muofisiri mulangi kana maandalanga, ngeno yo salaho i nyangenyelo ya ndozwo. Kha ndozwo iyi i divheaho, R2,2 bilioni ndi tshedele yo lavhelelwaho u lozwea nga mulandu wa u sa tevhedza mulayo kha u renga zwidimela nga Zhendedzi la Zwiporo la Vhanameli la Afrika Tshipembe.

Vhunzhi ha u sa tevhedza mulayo ha (10) ho topolwa Muhashoni wa Madzulo a Vhathu ngei kha la Free State, ha tevhela Zhendedzi la Zwiporo la Vhanameli la Afrika Tshipembe (9).

Girafu afha fhasi i pfufhifhadza liga 1 ja u tevhedza mvelelo dza u sa tevhedza mulayo:

Mvelelo nga u Angaredza.

28 MIs dzo topolwaho
 Ndozwo ya masheleni R2,81 bilijoni
 (R2,51 bilijoni i a divhea ngeno R0,3 bilijoni yo anganyelwa)

Vhaṭolwa vho topolwaho kha liga 1	Maimo	MIs dzo topolwaho
Madzulo a Vhathu (FS)		10
Zhendedzi ja Zwiporo ja Vhanameli ja Afrika Tshipembe		9
Muhasho wa Madi na Vhuthathathshili		2
Mutakalo (GP)		2
Mutakalo (NC)		2
Mutakalo (KZN)		1
Muhasho wa Pfunzo ya Fhasi		1
Pfunzo (LP)		1
Muhasho wa Tshumelo ya Vhululamisi		0
Muhasho wa Vhupileli		0
Pfunzo (EC)		0
Mutakalo (MP)		0
Tshiimiswa tsha Thengiso ya Madi		
Ndangulo ya Vhuendi na Tsireledzo ya Tshitshavha (NW)		
Muhasho wa Nyandano kha Vhuvhusi		
SAA Thekinikhala		

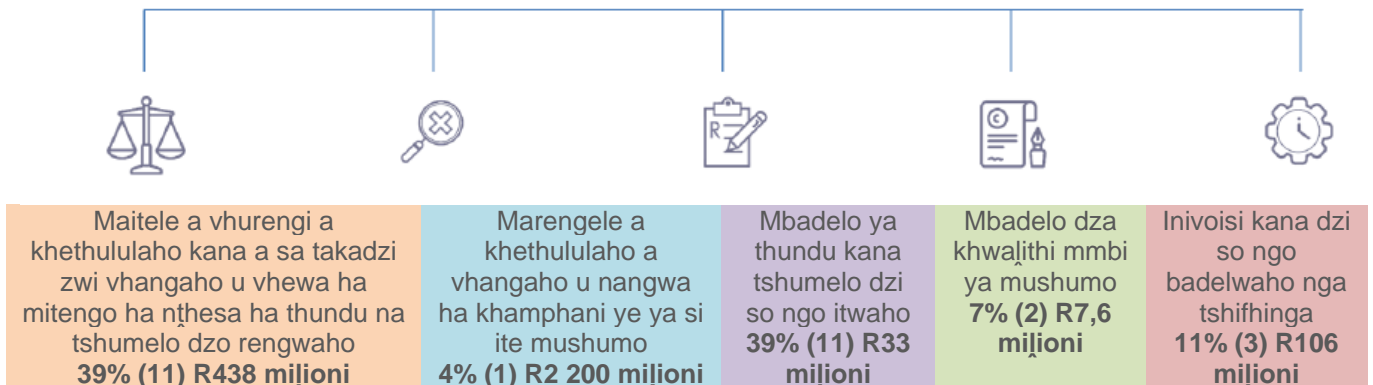
U tandulula dzi MIs

25 (89%) – Vhaofisiri vhalangi/maanḡalanga o dzhia vhukando ho teaho
 2 (7%) – Themendelo dzo katelwa ngomu ha muvhigo wa vhuṭoli
 1 (4%) - MI dzo rumelwa kha dzangano ja tshitshavha

■ Vhuṭoli ho fhedzwaho- A hu na MIs dzo topolwaho ■ Vhuṭoli ho fhedzwaho – MIs dzo topolwaho ■ Vhuṭoli vhu so ngo fhelelaho nga ja 15 Tshimedzi 2019

Girafu afha fhasi i nea mutevhe wa u sa tevhedza mulayo zwo topolwaho nga tshifhinga tsha liga ili:

Nyimele ya u sa tevhedza milayo

Hu itea mini nga u sa tevhedza mulayo zwo topolwaho?

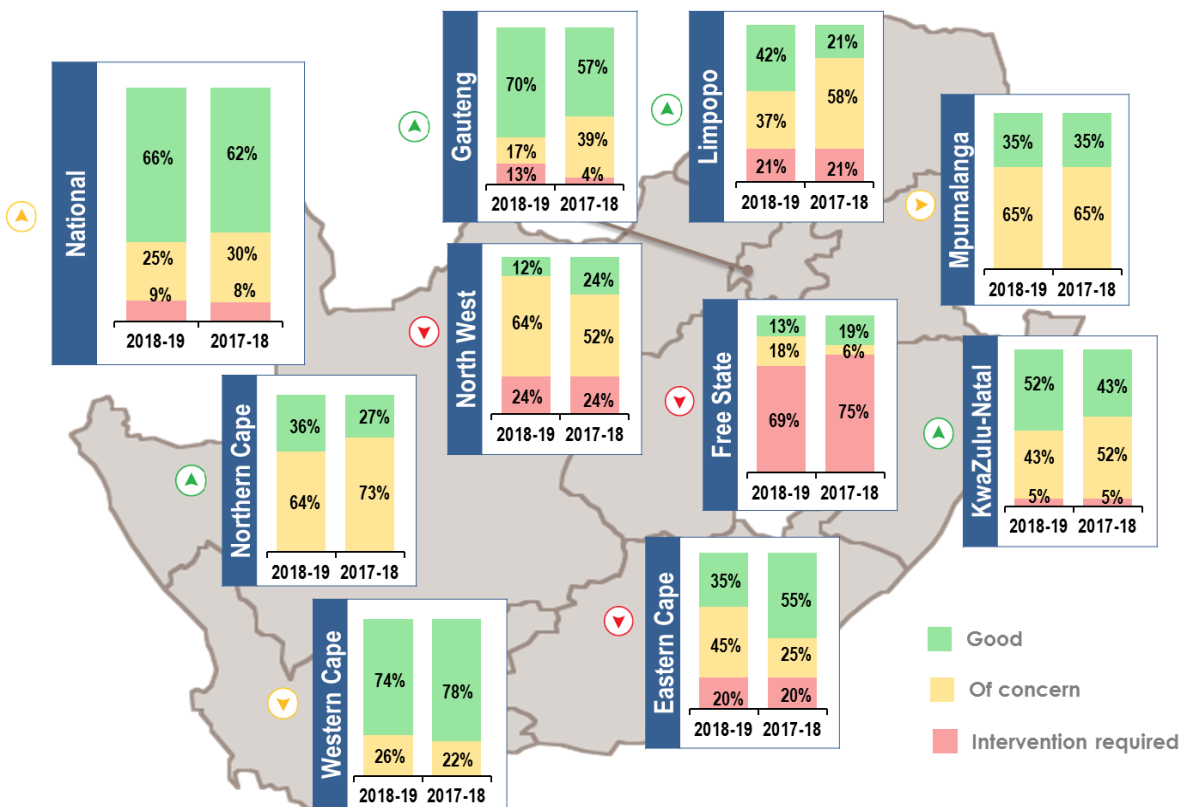
U sa tevhedza mulayo zwi tandululea fhedzi arali:

- ndozwō (kana u isa phanḁa u lozwa) ya thivhelwa na/kana ndozwō inwe na inwe yo iteaho ya vhuiswa kana maga oṱhe o teaho o dzhiwa u vhuisa ndozwō; na
- maga o teaho o dzhielwa vhatu kana mirado i re na vhuḁifhinduleli ha ndozwō iyo.

U sa tevhedza mulayo na tshandḁa nguvhoni na mvelaphanḁa yo itwaho kha u zwi tandulula zwi do vhighwa kha muvhigo wa vhuṱoli ha vhaṱolwa na kha mivhigo nga u angaredza u swikela zwo no tandululwa tshothe u itela vhuḁifhinduleli na vhuLavhelesi.

C. Mutakalo wa masheleni a vhaṱolwa

Girafu afha fhasi i sumbedza musudzuluwo wa maimo a masheleni a muvhuso wa vhuKati na wa mavunḁu:

Mutakalo wa masheleni a vhaṱolwa kha vhuNzhi ha mavunḁu wo khwinisea kana a wo ngo shanduka, ngeno hu uri Eastern Cape, Free State na North West a khou sumbedza u vhuela murahu. Hu kha ḁi vha na tshivhalo tshihulu tsha vhaṱolwa ngei Free State vane vha kha ḁi tea u ṱolwa nga u ṱavhanya.

Mutakalo wa masheleni a mihasho wo sumbedza u vhuela murahu hutuku nga 2018-19 – u tshi bvela phanda utsa u bva 2014-15. Mihasho i re na maimo a mutakalo wa masheleni avhuḁi yo imelwa fhedzi nga 15% ya tshumiso ya masheleni ya mugaganyagwama wa mihasho.

Yo katelwaho kha mihasho ya 57 i re na maimo a mutakalo wavhuḁi wa masheleni, ndi mihasho ya 26 ye ya kona u dzula kha maimo avhuḁi a mutakalo wa masheleni u bva ṅwahola nahone musi i tshi vhambedzwa na ṅwaha wa 2014-15. Mihasho iyi i wanalesa ngei Gauteng (malo), Western Cape (miṭanu) na muvhuso wa vhukati (miṭanu).

Nga u angaredza, mihasho ya 13 kha ya 15 ye ya topolwa say one i ṭoḁaho u dzhenelela ha tshihadu yo bvisela khagala zwitatamennde kha zwayo zwa masheleni uri i nga kondelwa u bvela phanda u shuma.

D. U engedzea ha tshumiso mmbi ya masheleni

Tshumiso mmbi ya masheleni yo engedzea u ya kha R62,60 bilioni u bva kha R51 bilioni yo vhwahwa ṅwaha wo fhiraho. Thanganyelo iyi i katela tshumiso mmbi ya masheleni ya vhatolwa vhe AGSA ya vha yo fhedza vhuṭoli khavho phanda ha duvha la mafhelelo la muvhigo uyu (R19,76 bilioni).

Ndi zwa ndeme u dzhiela nzhele uri masheleni aya a nga vha o vha manzhi, vhunga 34% wa vhatolwa vha re na mawanwa nga mulandu wa uri masheleni o bviselwaho khagala o vha a so ngo fhelela na/kana u bvisela khagala uri ho vha na tshumiso mmbi ya masheleni fhedzi tshivhalo tsha masheleni ayo a tshi divhei. Hu tshi engedzwa, Muṭoli-Mbalelano o wana uri, “a ro ngo kona u ita vhuṭoli ha kontiraka dza masheleni a edanaho R2,33 bilioni nga mulandu wa mafhungo a so ngo fhelelaho kana asiho”.

E. Tshumiso ya masheleni yo kalulaho yo fhunguza

Vho Makwetu vha ri zwi a tuṭuwedza u vhiga uri tshumiso ya masheleni yo kalulaho yo fhungudzea nga 23% u bva kha ṅwaha wo fhiraho, fhedzi vha ri u engedzea ha tshivhalo tsha mihasho yo shumisesaho masheleni lwo kalulaho tshi kha ḁi vhilaedza.

Miṅa kha mihasho ya 18 ye ya vha na tshumiso yo kalulaho ya masheleni naṅwaha, na yone yo wana lushaka ulwu lwa tshumiso ya masheleni miṅwaha miraru yo fhiraho. Mihasho mivhili ngei Free State, yone ndi wa Pfunzo khathihi na wa Mapholisa, Dzibada na Vhuendi, yo wana lushaka ulwu lwa tshumiso ya masheleni miṅwahani miṭanu yo fhiraho.

Muṭola-Mbalelano vha ri tshumiso ya nṭha ya masheleni lwo kalulaho “zwi sumbedza tshifanyiso tsha mihasho i sa koni u shuma fhasi ha migaganyagwama yayo – zwi vhangaho ṭhahelero na u shumisa masheleni a siho”. Nga ṭhanganyelo, mihasho ya 108 (74%) yo vha i si na masheleni lwa tshithekiniki a u badela zwiokolodo zwi re hone mafheloni a ṅwaha arali zwiokolodo zwa masheleni mafheloni a ṅwaha na zwone zwo vha zwo vhaliwa. Izwi zwi amba uri mihasho iyi yo thoma ṅwaha wa muvhalelano wa 2018-19 na zwiṭiḁa zwa migaganyagwama yayo zwo no shumiswa.

F. Tshumiso ya u tambisa masheleni yo engedzea

Tshivhalo tsha vhaṭolwa vha tambisaho masheleni a tsho ngo shanduka sa ṅwaha wo fhiraho. ṭhanganyelo ya vhaṭolwa vha 184 vhe vha tambisa masheleni naṅwaha na mahoḁa, ngeno vha 158 vho tambisa masheleni miṅwahani miraru yo fhiraho.

Vho Makwetu vho tsivhudza uri “muvhuso a u nga zwi koni u lozwa masheleni nga mulandu wa tsheo mmbi, u sa kona, fhedzi, ri khou bvela phanḁa u vhona u engedzea ha u tambisa masheleni”. Tshumiso iyi ya masheleni, zwine zwa vha u lozwa masheleni, zwo engedzea nga 7% u bva ṅwaha wo fhelaho. Nga u angaredza, u engedzea zwo vha nga mulandu wa ndozwo ya R110 miḁioni nga Muhasho wa lushaka wa Fulufulu na R101 miḁioni nga Muhasho wa zwa Mutakalo wa Free State. Ndozwo idzi dzi tshibilelana na masheleni a u engedza a mbulungo ya gizara dza maḁi a u dudedzwa nga duvha dzo bveledzwaho na u vhulungwa nga murengisi u swika hu tshi fhira tshifhinga tsho tendelanwaho tsha u vhulunga khathihi na mushumo wa u dovholola wo itwaho kha thandela dza themamveledziso.

G. Mabindu a muvhuso a toda u sedzwa lwa tshihadu

Muvhigo wa Muṭola-Mbalelano u sumbedza uri mvelelo dza mabindu a muvhuso o ṭolwaho dzi khou bvela phanḁa u vhuela murahu u bva kha ṅwaha wo fhelaho. A hu na na bindu na ḁithihi ḁa muvhuso ḁe ḁa swikelela vhuṭoli ho kunaho, ngeno Poswo ya Afrika Tshipembe yo humela murahu kha mawanwa a vhuṭoli a re na mbudziso hafhu na Bannga ya Mveledziso ya Tshipembe ha Afrika yo vhuela murahu u bva kha vhuṭoli ho kunaho nga 2017-18 u ya kha mawanwa a vhuṭoli a re na mbilaelo fhasi ha ṅwaha wo ṭolwaho.

Tshivhalo tsha mabindu a muvhuso o ṭoliwaho tsho vha tshi so ngo fhela phanḁa ha ḁuvha ḁa u fhedza ḁa 30 Khubvumedzi. Muṭoli-Mbalelano, vha vhiga uri “nyimele yo khwinisea zwiṭuku musi hu tshi vhambedzwa na tshino tshifhinga ṅwaha wo fhelaho”. Vha ri u lenga ho vhangwa

zwihulusa nga “zwitatamennde zwa masheleni na vhuṭoli he ha lenga nga mulandu wa mabindu a muvhuso a khou kundelwa u sumbedza uri hu na mbilaelo”.

Mutakalo wa masheleni wa mabindu a muvhuso “u fhasi ha mutsiko muhulu”. Vha vhiga uri hu na u timatima huhulu nga ha uri maṅwe a mabindu a muvhuso a nga bvela phanḁa na mashumele ao matshelo hu si na thuso ya masheleni u bva kha muvhuso. Hu na vhuṭudzeṭudze kha maitele a u vhiga mashumele nahone u engedzea ha u sa tevhele milayo kha 14 wa mabindu a muvhuso na zwiimiswa zwao zwo ṭolwaho nga AGSA. Izwi zwiimiswa zwo bvisela khagala R1,4 bilioni ya tshumiso mmbi ya masheleni, naho masheleni ayo a tshi nga ḁi vha a tshi fhira afho kule vhunga mabindu maṅa a muvhuso– Denel, Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe, South African Express Airways na Khamphani ya Maḁaka ya Afrika Tshipembe – a yo ngo fhelela nga ha u bvisela khagala tshumiso mmbi ya masheleni yadzo.

Tshumiso mmbi ya masheleni a mabindu a muvhuso e AGSA ya si tole a eḁana R57 bilioni, zwine zwa katela R49,9 bilioni ngei Transnet na R6,6 bilioni ngei Eskom.

Muvhigo u sumbedza uri mihasho ya 10 i re na vhuḁifhinduleli ha u lavhelesa mabindu a muvhuso a yo ngo ita nḁowelo ya vhulavhelesi nahone vhunzhi hayo a yo ngo pulanela mishumo yayo ya vhulavhelesi nga nḁila yavhudi na u vhiga nga hayo kha mivhigo yayo ya mashumele.

“Sa ofisi ya vhuṭoli, ri themendela uri mabindu a muvhuso a langwe nga khwaṭhisa vhurangaphanḁa hao ho newaho mushumo wa matshimbidzele a pulane dza nyito dzo itelwaho u khwinisa sia ḁa maano na ndangulo ya ngomu ya mabindu a muvhuso. Avho vho nḁewaho mushumo wa vhulavhelesi ha mabindu a muvhuso vha fanela u vhea vhuḁifhinduleli ha u linga mashumele tshifhinga tshoṭhe a mabindu muvhuso hu tshi lingwa ho lavheleswa zwipikwa zwe zwa tiwa zwa mashumele na u tevhela masiandoitwa musu zwipikwa izwo zwi so ngo swikelelwa,” vha a eletshedza Vho Makwetu.

H. Muṭoli-Mbalelano vho ita khuwelelo ya u dzhia vhukando u khwinisa mvelelo dza vhuṭoli ha mavunḁu

Muṭola-Mbalelano vho ita khuwelelo kha vhurangaphanḁa ha mavunḁu na vhusimamilayo ha mavunḁu uri vhu dzhiele nzhele u khwinisa mvelelo dza vhuṭoli mavunḁuni.

Western Cape ḽi khou bvela phanḁa u wana mvelelo dza khwine

Western Cape ḽi khou bvela phanḁa u wana mvelelo dza khwine nga vhuṭoli ho kunaho ha 79% na tshumiso mmbi ya fhasi khathihi na u tambisa masheleni. Kha 74%, mavunḁu o vha na tshivhalo tsha nṯha tsha vhaṭolwa vha re na maimo a mutakalo wa masheleni avhuḁi nahone a ho ngo vha na vhaṭolwa vhe vha tambisa masheleni. Vho Makwetu vha ri kha miṅwaha miṯanu, “hu na phatheni yo kwhaṯhaho ya mvelelo dza vhuṭoli dzavhuḁi” vunduni. Vha ri izwi zwi nga livhanywa na vhurangaphanḁa ha vundḁu na vhaofisiri vhalangi na maandḁalanga “kha u kwhaṯhisedza mvelele ya vhuḁifhinduleli na vhuvhusi havhuḁi”.

Mvelelo dza KwaZulu-Natal a dzo ngo shanduka

Nga u angaredza, mvelelo dza KwaZulu-Natal a dzo ngo shanduka hu na uri vhaṭolwa vhararu vha khou khwinifhadzea ngeno vhararu vha khou vhuela murahu – hu na vhuṭoli ho kunaho huṯanu hu tshi vhambedzwa na huraru kha miṅwaha yo fhiraho. Muṭoli-Mbalelano vho vhona uri hu na ndowelo i ḁidovhololaho i no khou vhone vunduni, fhedzi vha ri nungo khulu dzi a todea uri dzi ṯuṯule mvelelo dza kwhaṯhaho”.

Kha R12,4 bilioni, tshumiso mmbi ya masheleni ya vundḁu ndi ya nṯhesa kha mavunḁu oṯhe nahone u fhira na muvhuso wa vhukati. Masheleni o salaho a eḁanaho R41,9 bilioni na one ndi a nṯhesa kha mavunḁu oṯhe – izwi nga murahu ha themendelo dzo itwa nga AGSA kha vhurangaphanḁa dza u dzhia maga u itela u tinya dambudzo ḽa milayo nga vhalangi vha u renga.

Mvelelo dza Eastern Cape dzi sumbedza mvelaphanḁa; nungo khulu dzi a ṯodea u itela u vhuedza

Mvelelo dza vhuṭoli dza Eastern Cape dzi sumbedza mvelaphanḁa u bva 2014-15, fhedzi nungo khulu dzi a todea u itela u vhuedza. Mvelelo dza vhuṭoli dza vundḁu dzo vhuela murahu zwiṯuku nga 2018-19. Muṭola-Mbalelano vha ri izwi ndi nga mulandu wa “u lenga kha u tandulula

zwivhangisi zwa mawanwa e ra tshisa nwa ha muhwe na muhwe naho ro fulufhedziswa nga vhaofisiri vhangisi na maandalanga”.

Vha ri mvelele ya u sa tevhele milayo – zwihulusa kha vhupo ha u renga – zwo vvela phanda nga mulandu wa u kondelala ha vhangaphanda u khelwa kha thodea dza vhusimamilayo. “Ro tshisa hafhu mbilaelo dzashu nga ha mutakalo wa masheleni a vhatolwa vunduni – zwihulusa u fulufhedziswa nga na mbilaelo kha mihasho – zwine zwi na khonadzeo ya u vha na masiandoitwa mavhi kha u lambedzwa ha vundu.”

Mvelelo dzo khwinifhadzeaho dza Limpopo dzi a tshuwedza; hu kha di tshodea mushumo munzhi u dzudza izwi zwo rali

U khwinisea ha mvelelo dza vhutoli ha Limpopo (vhatolwa vhararu vho khwinifhadze ngeno muthihi o vhuela murahu) ndi ndowelo i tshuwedzwaho, fhedzi hu kha di fanela u itwa mushumo munzhi phanda ha musi ri tshi nga ri khwiniso i do vhuedza”, vha ralo Mutola-Mbalelano. Vha ri disa tshanduko i vhuedzaho, tshaeho ya mikhwa kha ndangulo i tshoda u tandululwa nahone tsho kha vhudikumedzeli i fanela u itwa u itela masiandoitwa.

Tshumiso mmbi ya masheleni ya vundu yo engedze kha u fhira zwituku R2 bilioni nga mulandu wa u sa tevhedza vhusimamilayo ha vhangisi vha u renga, “u vhangwa nga u tevhedza milayo na vhaofisiri vha sa dzihlwi vhangando kha vhudifhinduleli havho kha vkhakhi”.

Mvelelo dza Mpumalanga dzi vhuela murahu

Mvelelo dza vhutoli dza Mpumalanga dzo vhuela murahu nga murahu ha u khwinisea kha nhwa wo fhiraho. Muvhigo wa Mutola-Mbalelano u bvisela khagala uri mvelelo dza vundu dzo dala phoswo minwahani mitanu yo fhiraho – hu na uri vhatolwa vha si khou khwathisedza mvelelo dzavho. Izwi ndi nga mulandu wa u kundelwa u khwathisedza ndangulo dza ngomu dzo khwathaho, zwine nga murahu zwa vhangwa u sa dzika ha vhupo ha ndangulo ya ngomu.

Vho Makwetu vha ri mvelelo dza vhutoli dza Mpumalanga “dzi fanela u sedzeswa u vhone arali vhangaphanda vhu tshi nga tandulula zwavhudi tswayo dza tsumbakhombo dze ra vhiga”.

Nga murahu ha u wana 100% ya vhutoli vhu sumbedzaho u tevhedza milayo, mvelelo dza Gauteng dzi sumbedza ndowelo i vhilaedzaho

Vho Makwetu vha ri ofisi yavho yo vhone ndowelo i vhilaedzaho i khou bvela kha mvelelo dza vhutoli ngei Gauteng. Nga murahu ha minwaha ya u wana 100% ya vhutoli vhu sumbedzaho u

tevhela milayo, vhaṭolwa vhavhili vha vundu vho wana vhuṭoli vhu si na mawanwa. Vhuṭoli uhu ho kunaho ho tsa u bva kha 12 u ya kha sumbe. Tshumiso mmbi ya masheleni yo engedzea nahone ofisi yavho yo vhiga hafhu nga ha vhuṭudzeṭudze kha vhalangi na ndisedzo ya thandela dza ndeme vunduni. “Vhaofisiri vhalangi na maandalanga a vho ngo fhindula nga tshifhinga mawanwa e a ṭahiswa miṅwaha yo fhiraho, zwihulusa kha ṭhodega ya u khwaṭhise maitele a vhalangi vha u renga na u vhiga nga mashumele.”

“Ri khou ṭuṭuwedzwa nga thoni yo vhwaho nga muphirimia nga murahu ha vhuḍikwamanyi na mvelelo. Maga o khwaṭhaho a khou dzhiwa u itela u dzhiela nzhele mafhungo o ṭahiswaho kha vhuṭoli”

Mvelelo dza vhuṭoli Northern Cape dzi vhuela murahu hafhu

Sa ṅwaha wo fhelaho, Northern Cape a yo ngo ita tshithu u khwinisa mvelelo dza vhuṭoli dzayo. Mvelelo dza vhuṭoli dzo vhuela murahu – u vhuela murahu luvhili nahone hu si na khwinifhadzo – sa zwe zwa vha zwi zwone ṅwaha wo fhelaho.

Vhurangaphanda ha vundu ho ongolowa kha vhuṭoli ha u tandulula khuwelelo i bvelaho phanda ya khwiniso ya ndangulo na masiandoitwa a vha khakhela mulayo na mashumele a si avhuḍi. Muṭoli-Mbalelano vha ri vhurangaphanda ha vundu vho ita vhuḍikumedzeli vhunzhi miṅwahani yo fhiraho fhedzi masiandoitwa o vha maṭuku, vhunga ho itwa zwiṭuku u tevhela na u ita vhulavhelesi khazwo.

Mvelelo dza Free State dzo khwinifhadzea nga u angaredza fhedzi vhuḍifhinduleli vhu kha di vhilaedza

Naho mvelelo dza vhuṭoli dzo khwinisea nga u angaredza ngei Free State – khwiniso ṭhanu na u vhuela murahu huraru – nahone ho vha na “nungo dzo vhonekhalo kha u fhungudza vhuṭoli vhu so ngo fhedzwaho na mihumbulo mivhi, vhuḍifhinduleli nga u angaredza Free State vhu kha di vhilaedza, vha ralo Muṭoli-Mbalelano.

Ndi lone vundu li si na vhuṭoli ho kunaho nahone mutakalo waḵo wa masheleni u kha nyimele mmbi nga 69% wa vhaṭolwa vha tshi ṭoda u dzhenelela ha tshihadu. Li do vha hafhu la vha na tshumiso i so ngo tevhelaho mulayo khathihi na u tambisa masheleni kha mavundu oṭhe.

“Hu na mvelele ya u sa vha na masiandoitwa, nahone vhurangaphanda ha polotiki vhu a dzhenelela kha u dzhia tsho kha vhaṅwe vhaṭolwa. U bvela phanda ha u sa tevhela maitele a kurengele zwo vhanga tshumiso mmbi ya masheleni kha vhaṭolwa vhoṭhe nahone zwo sika vhupo

ho taneaho kha dambudzo la masheleni a muvhuso. Vhutoli hashu ho bvisela khagala uri vhpulani vuvhi, ndangulo na vhlavhelesi ha themamveledziso na dziwe thandela. U fhedzwa ha thandela idzi ho lenga tshifhinga tshinzhi, zwi vhangaho tshinyalelo kha khwalithi ya mushumo nahone mbadelo dza thandela dza fhedza dzo fhirelwa kule. Izwi zwo vha na masiandoitwa mavhi kha ndisedzo ya tshumelo, vhunga masheleni a so ngo shumiswa zwavhuḍi tshifhinga tshothe u netshedza tshumelo dzi vhuudzaho.”

North West i khou toḍa nungo khulu na futelela u shandukisa mvelelo dza vhutoli

Muphirimia vho ranga phanda sa tsumbo kha u vhea thoni ya vhuḍifhinduleli vunduni nahone izwi zwo tangedzwa nga mirado ya khoro ya vhalangi. Izwi zwo vhangana u sa shanduka ha mvelelo dza vhutoli mmbi nga u angaredza lwa u tou thoma kha minwaha mina. Izwi zwi sumbedza tshanduko, ine ya toḍa nungo khulu na u futelela u bva kha vhurangaphanda ha polotiki vhuswa u shandukisa mvelelo dza vhutoli.

Nga murahu ha u dzhenelela nga tshigwada tsha minisita dzo tangelanaho u vhea mihasho mitanu fhasi ha ndangulo yatsho nga Fulwana 2018, dziwe khwiniso kha vhupo ha ndangulo ya mihasho dzo kona u vhone, nahone izwi zwi fanela u khwalithiswa na u dovhololwa vunduni. Ndowelo iyi i tuxwedzaho na nungo a zwo ngo khwalithisedzwa zwavhuḍi uri zwi vhe na masiandoitwa kha mvelelo dza vhutoli nga u angaredza vunduni.

Tshumiso ya masheleni mmbi i kha di vha ntha yo dzula kha R3,2 bilioni nahone masheleni o salaho ndi manwe a re nthesa kha vundu o dzula kha R18,8 bilioni.

“Ri humbela vhurangaphanda ha polotiki vhuswa khathihi na tshigwada tsha mushumo tsha dziminsita tsho tangelanaho u vvela phanda u vhea thoni yavhuḍi ya vhuḍifhinduleli na masiandoitwa, hu tshi katelwa na nungo dza u vusuludza vuvhusi vunduni.”

I. Maga a u thivhela a toḍeaho u khwinisa sisiteme dza vuvhusi

U thivhela zwitatamennde zwa masheleni zwa ndeme ya fhasi na mivhigo ya mashumele, u sa tevhelela milayo zwi shumisa u fhira u tandululana na masiandoitwa. Maele ane ndivho yao ndi ya u topola khombo na u toḍa u fulufhedzisa u bva kha vhaofisiri vhalangi na maandalanga uri khombo idzo dzi khou fhungudzwa nga kha ndangulo dza u thivhela zwi do vha na masiandoitwa avhuḍi kha vhupo ha ndangulo ya vhatolwa.

Vha ralo Vho Makwetu: “Mulaedza wanga miṅwaha yoṅhe wo ḡi vha wa uri vhupo ha ndangulo dzo khwathaho na maitete ndi zwa ndeme kha u swikelela zwipikwa zwa maano, u tandulula khombo, u vhona uri vhusimamilayo vhu a tevhelwa, na u langula masheleni a tshitshavha u itela u vhuedza vhadzulapo. Ndi a ṅanganedza uri zwi dzhia tshifhinga u thoma ndangulo dza u thivhela dzavhuḡi, nga maandesa kha vhupo vhuhulu na ho serekanaho, fhedzi vhaofisiri vhalangi na maandalanga vha fanela u fhaṅa zwiimiswa zwavho kha u ya u swikelela izwi nga ndila yavhuḡi.”

Tsedzuluso ya maimo a rekhodo dza naṅwaha dzine AGSA ya ita na u shela mulenzhe na vhaofisiri vhalangi na maandalanga zwi nea tsivhudzo nga u ṅavhanya hune vhaofisiri vhalangi na maandalanga vha tswelwa nga ha mafhungo ane a nga vhangana mvelelo dzi sa ṅodei dza vhuṅoli.

Manyeṅulwa na mivhigo ya AGSA zwi do vha tshiko tshavhuḡi mafhungo, fhedzi Muṅoli-Mbalelano u ḡo vha hafhu u ṅuṅuwedza nyambedzano na mudzulatshidulo wa komiti ya vhuṅoli na ṅohoho ya yuniti ya vhuṅoli ha ngomu kha mavhonele avho, vhunga vhe na vhuḡifhinduleli ha ndeme ha u asesana khombo na ndangulo.

Vha ri Phalamennde na vhusimamilayo – nga kha komiti dza phothifolio na komiti dza tshoṅhe nga ha masheleni a tshitshavha – dzi nga shela mulenzhe kha u khwaṅhisa ndangulo dzi thivhelaho.

J. Magumo

Vho Makwetu vha ṅuṅuwedzwa nga dzangalelo ḡo sumbedzwaho nga vhurangaphanda ha ndangulo ya vhurathi kha u khwinisa vhuṅedzeṅudze kha vhuvhusi he ofisi yavho ya ḡi vhu bvisela khagala miṅwahani u swika zwino.

Vha ri nga murahu nyambedzano na vhurangaphanda huswana mavunduni na muvhosoni wa vhukati (hoṅhe kha ndangulo na vhulavhelesi) “u vha lugisela marangaphanda a maitete a u sa tevhedza mulayo na tshanda nguvhoni na vhuḡifhinduleli ha tshihadu, zwikhala zwa mvelaphanda ya tshanduko na tshanduko i vhuedzaho zwi khagala kha rine zwo ḡisendeka nga dzangalelo na vhuḡikumedzeli nga vhurangaphanda uhu vhuswana. Arali ra nga shandukisa nyito idzi dza ndeme nga u dzhia vhukando kha vhuḡifhinduleli, ri nga swika kule kha u shandukisa nyimele ya zwino ya mvelelo dza vhuṅoli dzi sa takadzi.”

“Vhaofisiri vhalangi na maandalanga nyanyulea zwavhuḡi kha ndivhadzo dza u sa tevhedza mulayo dze ra topola, nahone vhunzhi havho vha khou dzhia vhukando dzo teaho u tandulula

izwi. Vho vha vho no di thoma u dzhia vhukando kha minwe milandu nga tshifhinga tsha musiri tshi vha divhadza lwa fomala nga ha u sa tevhedza milayo. Nga tshinwe tshifhinga, tzedzuluso dza u rangela dzo itwa phanda ha u fhela ha maduvha a 20 a mushumo e ra vha netshedza uri vha fhindlele ndivhadzo yashu. Izwi zwi sumbedza uri vha pfesesa zwine vha fanela u ita uya nga vhusimamilayo musiri vha tshi kona u vhona zwivhi na uri vha khou zwi funa na u kona u dzhia vhudifhinduleli.”

Ho no di vha na huwe u fhindula hu fanaho na uhu kha u ombedzela ha Vho Makwetu kha ndeme ya ndangulo dza u thivhela ndaulo ya zwiko zwa tshitshavha.

“Ri tshuwedzwa hafhu nga tsheo yo dzhiwaho nga Komiti ya Vhadzulazwidulo vha Buthano la Lushaka nga murahu ha u kumedzwa ha mvelelo dza vhuṭoli dza lushaka nga u angaredza. Vho no di dzhia tsheo ya u sedzulusa na u wekishopha modele wa phalamennde wa vhulavhelesi u itela uri vha kone u dzhenisa zwiwe zwa zwithu zwe ra vha netshedza. Izwi ndi u thusa u khwathisa mishumo ya komiti dza phothifolio. Mvuvhano iyi yo pulanelwa Phando/Luhuhi 2020 sa tshipida tsha phindulo yo fhelelaho ya lushaka kha mvelelo idzi dza vhuṭoli.”

Vho Makwetu vha fhedzisa nga uri: “Sa ofisi ya vhuṭoli, ro dikumedzela u shuma ri sa neti fhasi ha maanda ashu maswa u khwathisa ndangulo ya masheleni na mashumele kha mivhuso ya lushaka na mavundu, u ombedzela thodea ya vhudifhinduleli na u ita zwa mutheo nga ndila kwao. Ri tshuwedza Phalamennde na vhusimamilayo ha mavundu khathihi na vhurangaphanda ha polotiki na ndangulo u shela mulenzhe zwavhudi vha sa ofhi u vhona uri vhudifhinduleli ha tshumiso ya masheleni a mivhuso na u khwinisa matshilo a vhadzulapo vha lino shango.”

Wo bviswa nga: Mutola-Mavhalelano wa Afrika Tshipembe

Vhukwamani: Africa Boso • (012) 422 9880 • Africab@agsa.co.za

Kha vha tevhele AGSA kha Twitter: [AuditorGen_SA](https://twitter.com/AuditorGen_SA)

Ndivhadzo ya midia: Muvhigo guṭe wo tanganywaho nga ha *mvelelo dza vhuṭoli dza mivhuso ya mavundu na mivhuso wa vhukati dza PFMA u do vha hone* kha www.agsa.co.za. Nyandamafhunngo iyi na masia o pindulelwaho ayo kha IsiZulu, Afrikaans, Sesotho, Xitsonga na Tshivenda, I do wanala kha webusaithi yashu.

Nga ha AGSA: AGSA ndi tshiimiswa tsha vhuṭoli tsha nthesa tsha shango lashu. Ndi tshone fhedzi tshine tsha, nga mulayo, fanela u ita vhuṭoli na u vhiga nga ha uri mivhuso u khou shumisa hani masheleni a vhatheli. Izwi ndi zwone zwe AGSA ya sedzesa zwone u bva tshe ya thomiwa nga 1911 – dzangano lo pembelela miwaha yalo ya 100 ya mushumo wa vhuṭoli kha sekithara ya tshitshavha nga 2011.